

Türkiye - İnan ilişkilerinde Ağrı İsyanı (1926–1930)

FERHAT KARAAĞAÇ

(2012- İSTANBUL)

GİRİŞ

Bu ödevi aldığım günden itibaren nasıl yazacağıma dair kafamda soru işaretleri vardı. Okudukça isyanın kilit noktalarından birinin İran olduğunu anladım. Bu yüzden çalışmanın kapsamını daraltarak ismini Ağrı İsyanı ana başlığında 1926–1930 isyanının aralığında Türkiye-İran ilişkilerini olarak belirledim. İsyanın başlangıcı, Xoybun örgütü ve ilk isyanlar, İsyanın yoğunlaşması ve bunda İran'ın rolünü tartıştıktan sonra sonuç olarak isyanın bitişini ele alarak çalışmamı bitirmeye çalıştım.

1. Xoybun Örgütü ve İsyanın Başlangıcı

1.1. Xoybun Örgütü

İhsan Nuri Paşa kendi dilinden ağrı isyanını şöyle tanımlıyor.

“Ağrı Dağı İsyanı, Aryen Kürt ulusunun kendi ulusal kurtuluş ve bağımsızlık savaşı yolundaki kanlı tarihinin şanlı sayfalarından bir tanesidir. Ağrı Dağı isyanı, ulusal hakları işgalciler tarafından gasp edilmiş, eziyet ve işkence altında olan kimsesiz Kürt halkının yanık ağrısının feryadıdır. ...”^[1]

İhsan Nuri Paşa Xoybun'un Ağrı yöresindeki bir numaralı sorumlusu ve temsilcisidir. Örgüt, 1927 yılında Ağrı Ayaklanması'nı yönetmek için başkomutanı olarak İhsan Nuri Paşa'yı Ağrı yöresine gönderir. ^[2]

Burada Xoybun'dan bahsetmekte yarar var. Nitekim bu örgüt isyanı başlatan Kürtlerin gözünde “Bir ulusal Kurtuluş Örgütü” iken başka bir açıyla bakanlar için terörist bir örgüttür. Xoybun sözcüğünün anlamı tartışmalıdır. Rohat Alakom, Xoybun sözcüğünün Kürtçe'de bağımsızlık ve benlik anlamına geldiğini söyleyenler ve yazarlar için “popüler etimolojik” anlayışın etkisi altında olduklarını öne sürer. Cümleden anlaşılacağı gibi bunun tam tersi sözcüğün bu anlama geldiğini iddia edenler olduğu gibi, Kürtçe ve Ermenice karışık bir sözcük olduğu da iddia edilmiştir. Ancak daha sonraları örgüt 1930'da Kahire'de yayımladığı bir kitapta xoybun sözcüğünü şu şekilde tanımlamıştır: *Xoybun kendi kendinin efendisi yani bağımsızlık anlamına gelen Kürtçe bir kelimedir.*^[3]

Xoybun'un kuruluşu: Şeyh Sait Ayaklanmasının ardından belirgin bir şekilde dağılmış halde

bulunan Kürt gruplarının birleştirilmesi fikri Kürt aydınları tarafından tartışılıyordu. Şeyh Sait Ayaklanmasının bastırılmasından kaçan ve sürgün olan Kürtler kendilerine Suriye Kürdistanı'na sığınak/üs olarak seçtiler. Buradaki en önemli Kürt aydınlarından Memduh Selim(Kod adı İskender; Memed Uzun'un Yitik Bir Aşkın gölgesinde adlı kitabına da konu olmuştur) Kürt aşiretlerinin birleşmesi fikrini aşiretlerle paylaşır. Bu aşiretler ve kişilerden tam destek alır. Ermeni örgütlerle de görüşen Memduh Selim'in amacı kurulacak olan örgüte Ermeni'lerin de desteğini sağlamaktır. Birleştirilmesi düşünülen örgütler arasında; Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fıkrası, İstiklal Komitesi vardır. Tüm görüşmeler bittikten ve tam destek olduğu belirlendikten sonra örgüt ilk toplantısını 1927 yılında Lübnan'da yapar. Tarih ve yer bilgisinin tartışmalı olduğuna söylemek gerekir. Ancak örgütün 1927 yılında kurulduğu nettir. Ardından bir tüzük yayınlamakla örgüt genel amacını ilan ediyor. [4]

Tüzükte geçen ifadelerle:

“2-Cemiyetin maksadı, Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin tahlisi ve hududu tabiiye ve milliyesi dahilinde bir Kürdistan devleti müstakilesinin teşkilidir. 3-Bu gayeye vusul için cemiyet bilumum Kürtleri etrafına toplayacak ve menfaii mütebalie esasatı dairesinde her türlü anasır ile münesabata girişecektir.”[5]

1.2. Birinci Ağrı isyanı

Xoybun henüz örgütlenme ve işbirliği çalışmaları yaparken bir yandan da Ağrı'da isyan hazırlıkları yapan bir kısım Kürt önderi, çabalarına hız verdi. İlk çatışma da bu gruplar arasında gerçekleşti. 16 Mayıs 1926'da, kimilerine göre İngilizlerin desteği ile, Doğubeyazıt'ın Kalecik köyünde başlayan isyan sırasında 28. Jandarma alayı isyancılara yenilmiştir. Ardından 3. Ordu müfettişliği tarafından tedip planı hazırlansa da ana gruba ulaşılamamıştır. Bir süre geri çekilen ordu tekrar içerilere doğru hareket ettiğinde bir hareket tespit edilemedi. İsyancıların operasyonu önceden haber aldığı düşünülüyordu. İran'a geçtikleri tahmin ediliyordu. Zaten ilk operasyon sırasında ana gruba ulaşamamasının nedeni de ordunun üzerlerine geldiğini öğrenen isyancıların Ağrı Dağının arkasından İran'a kaçmalarıydı. [6]

1.3. İkinci Ağrı İsyanı

1927 yılında ise artık Xoybun örgütlenmesini tamamlama çalışıyordu. Türk Hükümeti ise böyle bir örgütlenmenin daha baştan bertaraf edilmesi için bir af kanunu çıkardı. Af kanunu ile isyan hafifletilmeye çalışılmakla birlikte tehlikeli görülen yerlere askeri yığınak yapılıyordu. Xoybun'un içinde de yer alacak Kürt önderler bir isyan hazırlığındaydılar. Hem isyan hazırlıkları yaparken bir taraftan da Af kanunu karşısında propaganda yapmaya çalışıyor, mevcut kitlenin

durumdan etkilenmemesini sağlamaya çalışıyordu. Türk hükümeti isyan hazırlıklarının farkındaydı. 13 Eylül 1927’de on bin kişilik Türk ordu birliği Iğdır ve Beyazıt yönlerinden Ağrı Dağı’na saldırıya geçti. Her iki taraf için ciddi kayıpların yaşandığı bu süreçte Türk askeri birlikleri istenilen başarıyı elde edemeden Ağrı Dağı’nı terk etti. Bu harekattan sonra Kürt gruplar toplantılarının kapsamını genişlettiler ve bu toplantıları Kürt Milli Toplantıları haline getirdiler. Temel amaç ise; Kürdistan’ın bağımsızlığı idi. Bu toplantı aynı zamanda Ağrı’nın sürekli bir ulusal toplantısı, bir tür meclisi özelliği kazanarak, ulusal bir hükümet seçti. Burada İbrahim Huske Telli siyasi yönetime, İhsan Nuri ise askeri yönetime atandı. Türk Hükümeti de Kürt bölgelerini kapsayan bir genel müfettişlik kurarak başına İbrahim Tali’yi getirdi. İbrahim Tali ilk iş olarak bir af kanunu yayınladı. Böylece her iki taraf da 1928- 1929 yılları arasında hazırlanıyorlar/ güç topluyorlardı. [7]

Çıkarılan aflar aynı zamanda karşılıklı psikolojik savaşa da neden olacaktır. Dönemi anlatan genel kaynaklarda görebildiğim kadarıyla bu savaş bildirimler üzerinden yürümüştür. Yürütülen bu psikolojik savaşın ana malzemesini af oluşturuyordu. Kürtler bu afları *sahte af* olarak nitelendirerek, Kürtleri yok etme planı olarak bahsederek, karşı propagandaya engel olmaya çalışacaklardır. [8]

Xoybun’un 1928 Martında yayınladığı ve “Kürt Ulusuna” diye başlayan bildirimde şöyle deniyordu:

“Ey Kürtler! Türklerin affına inanmayın. ‘Rome Xayine, bexte we tune!’ ... ” [9]

2. İsyanın Yoğunlaşması ve Bitişi

2.1. İsyanın Yoğunlaşması

Türk delegasyonu ve İhsan Nuri arasında görüşmeler başladı. Türk Delegasyonu (12 Milletvekili, Karakilise Valisi, 29. Tümen Komutanı, Karakilise Jandarma Komutanı, Diyadin ve Beyazıt Kaymakamından oluşan heyet) İhsan Nuri’ye vazgeçtikleri taktirde kendisinin önemli bir mevki ile ödüllendirileceğini ve genel af çıkarılacağı ifade ettiler. Ancak İhsan Nuri mücadeleden vazgeçmelerinin tek şartının Türk Ordu birliklerinin Kürdistan’ı boşaltması ve Kürdistan’ın bağımsızlığını tanınması olduğunu söyledi. İki taraf arasında anlaşma sağlanamadığı gibi bütün köprüler de atılmış oluyordu. Artık olacak olan karşılıklı çarpışmalardı. 1929 yılından itibaren, Türk Hükümeti askeri çemberi daraltıyordu. Bunu gören Kürt birlikleri de hazırlıklara hız veriyordu. [10]

2.2. İsyanın Yoğunlaşmasında İran'ın Rolü ve İran ile ilişkiler

Birinci ve İkinci Ağrı isyanları sırasında isyancıların kontrol altına alınamamasının sebebi, isyancıların, devlet güçleri üzerlerine geldiklerinde Ağrı Dağının sarp bölgelerinden İran tarafına geçebilmeleridir.[11] İran'ın isyancılara karşı desteği bu isyan ile başlamadığı söylenebilir. Şeyh Sait isyanından kaçanların daha sonra buraya sığındıklarını daha önce de ifade etmişim.[12] Türkiye ile İran arasındaki sınır problemi de henüz çözülememişti. İran'ın ilk yaptığı destek ilk yapılan askeri harekât hakkında askeri bilgileri sızdırmak oldu. Sonucunda askeri harekât başarısız oldu.[13]

Daha sonraları İran'ın desteği askeri hareket karşısında isyancıların İran topraklarına ses çıkarmaması ile oldu. İsyancılar böylece İran'ı hem eğitim alanı hem de barınma yeri olarak kullandılar. [14] Bu durumun önüne geçmeye çalışan Ankara Hükümeti ile İran arasında yaşanan gerginlikler 22 Nisan 1926'da imzalanan "Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması" ile aşılmaya çalışılmıştır. Ancak İran söz konusu antlaşma hükümlerini 15 Haziran 1928 yılına kadar tam uygulamamıştır.(Türkiye bu dönemde nota vererek Dostluk Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanmasını istemiştir. –gazete haberi için EK-1) Bu tarihte olan ise söz konusu antlaşmaya ek protokoldür. [15]

2.3. Son Ağrı Ayaklanması ve İran İle ilişkiler

1930 yılına gelindiğinde isyanı başlatanlar henüz yakalanmamıştı. Bu durum isyancılara olan güveni arttırıyor ve taraftar toplatıyordu. 10 Haziran 1930 tarihli gazetelerde Eşkîya, Şaki, Ecnebi vb. başlıklarla ilgili bölgedeki olayları anlatan yazılar yayınlandı. Her fırsatta İran üzerinden gelen isyancılar bir türlü kontrol edilemiyordu. İsyancılara yönelik ilk hareket aynı hafta içerisinde oldu. 11 Haziran 1930'da ilk hareket Ağrı Dağı'nın batısında bulunan Kabaktepe'ye, su kaynakları bağlamında stratejik öneme sahip bir alandı, yapıldı. Bu alanda isyancıların direnişi kırıldı. İhsan Nuri artık başka alanlarda isyan başlatarak alanı yaymaya çalışacaktı. [16]

19 Haziran'ı 20 Haziran'a bağlayan gece 110 Kürt atılısı, Zilan yöresindeki köylere yayılarak isyanı başlattı. Olaylar günlük basına Temmuz ayı başında yansdı. Özellikle İran'ın isyancılara desteği sıkça işlendi.

Vaziyet ehemmiyet kesbediyor İran; şakilere açıktan açığa yardım ederek silâh ve erzak vermektedir

**Şaki Halit 100 kadar avanesile hududa sokuldu, halkı
iğfale çalışıyor. İran aşiretleri hududa çadır kurdular**

Van 2 (A.A.) — (Anadolu Ajansının hususî muhabirinden)

İranda hazırlanan ve silâhlanan İran aşiretlerinden Halikanlı Halit Ağa 100 kadar avanesile hududumuza sokulmuşlar ve Çıglı köyü etrafına yayılmışlardı. Şakiler köylüleri kendilerine iltihaka çalışmakta, köylüler dağlara firar ve karakullarımıza iltica etmektedirler. Dün de İran aşiretlerinden Belikalıların hududumuzun beş kilometre yakınında Ovacık etrafına çadır kurdukları görülmüştür. Mevsukan şayi olan havadise göre İran tarafından şakilere açıktan açığa yardım edilmekte ve eşkiyanın erzakı Hakudan temin olunmaktadır.

4 TEMMUZ 1930- CUMHURİYET

[17]

İsyanın üzerinden bir aydan geçmiştir. Kamuoyuna da on gündür duyurulmuş olmasına rağmen isyan henüz bitirilememiştir. Haber başlıkları ise şöyledir: “Ağrı Dağı Kuşatıldı.”, “eşkiyanın büyük bölümü imha edildi.” vb..

İhsan Nuri Zilanlılara çok güveniyordu. Ağrı’da olabilecek bir aksiliğe karşı isyanın merkezini buraya taşımayı düşünüyordu. Zilanlılar askere gitmiyor ve vergi vermiyorlardı. Zilan’ın aşiretleri Hamidiye Alayları’ndan kalan silahlarını teslim etmiyorlardı. 1927 yılında çıkarılan Sürgün yasası ile birlikte daha önce isyan eden ve ağır cezalı suçlular (1400 fert ve ailelerini ve keza 80 tane isyancı aileyi batı illerine nakletme izni veriliyordu. [18]

İran daha önce de değindiğim gibi isyanın kendi topraklarında örgütlenmesine izin veriyordu. Aynı dönem de İran da aşiretler ile sorun yaşıyordu. Söz konusu isyanın bir benzerinin kendi topraklarında gerçekleşmesini istemiyordu. Aynı zamanda Azerbaycan’daki Türklük akımları ile Türkiye’deki akımların önünü kesmiş oluyor, arada tampon bölge oluşturmuş oluyorlardı. Aynı zamanda Türkiye-İran sınır sorunu henüz çözümlenememişti. İsyanın son dönemlerinde İran’ın desteğinin giderek arttığına yönelik kamuoyunda algı oluştu. Ancak İran bunu kabul etmiyordu. Aralıksız operasyonlar yapılmasına rağmen kesin sonuçlar alınamıyordu. Uzun süren notalar, karşılıklı gerginliklerin ardından Tahran 11 Ağustos 1930’da Türkiye ile işbirliğine hazır olduğunu bildirdi. Verilen notlar sonunda sonuç verebilmişti. Ardından Türkiye’nin isteği üzerine sıcak takip

izni verildi. Türkiye gerektiğinde İran topraklarında takip yapabilecekti. Aynı şekilde İran için de bu geçerli idi. Herhangi bir tehdit söz konusu olduğunda iki ülke birbirine yardım edecekti. Ancak bu bir süre daha gerçekleşmedi.[19]

Aynı dönemde Hüsrev Gerede İran büyükelçiliğine atandı. Atatürk Hüsrev Gerede’de çok güveniyordu. İlişkiler daha da düzelmeye başladı.

Türk ve İran sınır görüşmeleri 31 Ağustos 1930 tarihinde Iğdır’da başladı. İkili çalışmaların bir neticesi olarak Türk Ordusu, isyancıları İran sınır içlerine kadar takip etti. İran topraklarına geçme yolları kapanan isyancıların fazla şansları kalmamıştı. Kürt Birlikleri mevzileri kaybettiler. Küçük Ağrı ve Büyük Ağrı tamamıyla Türk ordusunun kontrolüne geçti. Türk Birlikleri tarafından kontrol edilen bu bölge 23 Ocak 1932’de imzalanan “Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Antlaşması” ile resmen Türkiye’ye bırakıldı. [20]

3.İsyanın Bitişi ve Sonuç

İran ile geliştirilen ilişkiler isyanın bastırılmamasının kilit noktasını oluşturan bir durumun çözülmesi anlamına geliyordu. İsyancılar artık İran’a kaçsalar bile durdurulabilecek ve etkisiz hale getirilecekti. Son hazırlıklar tamamlandıktan sonra 7-14 Eylül tarihleri arasında hareket başlatıldı. Havadan ve karadan geniş çaplı bir hareket gerçekleştirildi. Artık sona gelmişti. İhsan Nuri İran’a İran ordusu ile savaşarak kaçtı. [21]

12 Haziran ile başlayan süreç, şiddetli çarpışmalar ve ardından sıcak temaslar ile gelinen süreçte artık isyan dağıtılmıştı.

Sonuç olarak; Xoybun örgütünün kuruluşundan 1930’ların sonuna kadar gelinden süreçte kilit konumda olan İran İsyanının sonlarında konum değiştirmiş ve Türk Hükümeti’nin zafer kazanmasında etkili olmuştur. Yukarıda da anlattığım üzere bu kadar geniş yıla yayılmış isyanın belki de en önemli nedeni İran’ın olaylar içinde bulunduğu konum olmuştur.

Daha sonraki süreçten günümüze kadar bu İsyan çeşitli tartışmalara konu olduğu gibi akademik çalışmalara da konu olmuştur. Kürt ulusal mücadelesi ekseninde bakanlar olduğu gibi Türk Devleti’nin mevcut bulunduğu sınırlardaki egemenlik hakkının kullanıldığı ekseninde bakanlar da olmuştur. Ancak göz ardı edilmemesi gereken bir durum var ise o da hem Kürtler hem de Türk hükümeti bu karşılıklı mücadeleden çok şeyler öğrendiği gibi çok kayıplar da vermiştir. İleriki süreçte hem bu kayıpların hem de bu “isyana bastırma” geleneğinin süregelen tarihsel olaylarda bir biçimde tekerrür ettiği görülüyor. Tekçi(tek vatan, tek millet, tek devlet, tek bayrak)

devlet geleneği ve onun izdüşümleri devlet geleneğinin süregelen kemiğini oluşturuyor. Bu gelenek demokratik siyasete izin vermediği ölçüde şiddet ve onun bileşenlerine zemin sağladığı gibi bu şiddetin meşru temele oturtulmasına da zemin hazırlıyor. Buna, yakın günlerimizden örnek verileceği gibi görece uzak Ağrı İsyanı'nın olduğu dönemden de örnek verilebilir. Birörnek Zilan'dır. Orada yaşanan trajedi ve yıkımdır. Uluslar arası mahkemelerin de konusu olmuştur. Yakın zamanda isyan sırasında yaşanan Zilan olaylarından yıllar sonra sürgün ve geri dönme isteği üzerine başvuruların reddi üzerine AİHM'e dava gitmiştir.[22]

Kaynakça

Kitap

-Alakom Rohat, **Xoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**,Avesta: 2011, 2. Basım.

-Kahraman Ahmet, **Kürt İsyancıları (Tedip ve Tenkil)**, Evrensel Basım Yayın: Ekim 2011,3. Basım.

-Karaca Emin, **Ağrı Eteklerinde İsyancı**, Karakutu Yayınları: Temmuz 2003, 3.Basım.

-Nuri Paşa İhsan, **Ağrı Dağı İsyancı**, Med Yayınları: 1992, 2. Basım.

-Ulugana Sedat, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931), Peri Yayınları, İstanbul:2010, Birinci Basım

İnternet

-Köçer Mehmet, <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt14/sayi2/379-388.pdf>, Ağrı İsyancı (1926-1930), 19.12.2012(21:12)

-Polat Çağlayan, <http://www.belgeler.com/blg/12ys/1926-1930-ari-isyancilari-1926-1930-ari-rebellion>, 19.12.2012(22:28), 1926-1930 Ağrı İsyancıları.

-<http://www.cumhuriyetarsivi.com>

-<http://www.evrensel.net>

[1] İhsan Nuri Paşa, **Ağrı Dağı İsyancı**, Med Yayınları: 1992, 2. Basım, s.13.

[2] Rohat Alakom, **Xoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**,Avesta: 2011, 2. Basım, s.119.

[3] **A.g.e**, ss.18-21.

[4] **A.g.e**, ss. 25-32.

- [5] Emin Karaca, **Ağrı Eteklerinde İsyân**, Karakutu Yayınları: Temmuz 2003, 3.Basım, s.20.
- [6] A.g.e, s.21.; Mehmet Köçer, <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt14/sayi2/379-388.pdf>, Ağrı İsyanı (1926-1930), 19.12.2012(21:12), s.6(384).
- [7] Emin Karaca, **A.g.e.**, ss.22-23.
- [8] **A.g.e.**, ss. 26-28.
- [9] Ahmet Kahraman, **Kürt İsyânları (Tedip ve Tenkil)**, Evrensel Basım Yayın: Ekim 2011,3. Basım, s.225.
- [10] Emin Karaca, **A.g.e.**, ss.28-29.
- [11] Mehmet Köçer, **A.g.e.**, s. 5(383).
- [12] Çağlayan Polat, <http://www.belgeler.com/blg/12ys/1926-1930-ari-isyani-1926-1930-ari-rebellion>, 19.12.2012(22:28), 1926-1930 Ağrı İsyânları, s. 54.
- [13] M. Kalman, **Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi**, İstanbul, Ekim 1997,s.27'den aktaran, Çağlayan Polat, **A.y.**
- [14] Polat, **A.y.**
- [15] Mehmet Köçer, **A.g.e.**, 5-6 (383-384).
- [16] Çağlayan Polat, **A.g.e.**, ss.75-76.
- [17] Cumhuriyet internet arşivinden alınmıştır. (<http://www.cumhuriyetarsivi.com>)
- [18] Sedat Ulugana, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931), Peri Yayınları, İstanbul:2010, Birinci Basım, ss. 23-23.
- [19] Çağlayan Polat, **A.g.e.**, ss.89-94.
- [20] Fahir Armaoğlu'dan aktaran, Çağlayan Polat, **A.g.e.**, s.95.
- [21] Çağlayan Polat, **A.g.e.**, ss.99-104
- [22] “1950 yılında Erciş Asliye Ceza Mahkemesi'ne başvuran köylüler, Osmanlı döneminde kendilerine verilen tapuları da delil olarak gösterdi. Zilan Katliamı'nın açığa çıkmasını isteyen köylüler, hazineye devredilen ve yasak bölge ilan edilen köylerine geri dönmek istediklerini talep etti. Köylülerin açtığı dava 56 yıl sonra 2006 yılında tapularının geçersiz olduğu gerekçesiyle düşürüldü. Davanın düşürülmesinin ardından dava Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) taşındı.” İlgili haber; <http://www.evrensel.net/news.php?id=27726>, (20.12.12, 00:09).